

Miklósi Márta - Molnár Attila Károly - Kuthy-Megyesi Judit: Kulturális tanulás speciális körülmények között: A fogvatartottak kulturális jogainak érvényesülése és közösségi művelődése a hazai büntetés-végrehajtási rendszerben

Bevezetés

A büntető felelősségre vonás folyamata során minden körülmények között érvényesülniük kell az emberi jogoknak, alapelveknek, nemzetközi követelményeknek, ami a jogállamiság egyik fokmérőjének tekinthető. Az alapvető jogok egy lehetséges csoportosításában Vókó György különbséget tesz a szabadságvesztéssel nem érintett és érintett jogok között. Az első csoportba tartozó jogok – mint például az emberi méltósághoz való jog, a személyi biztonság joga, a jó hírnévhez való jog, a vallásszabadság – elismerése tűnik a legfontosabbnak a reintegráció elérése érdekében, hiszen különösen hangsúlyos, hogy *„az emberi méltóság, a személy integritása, személyiségének védelme csak olyan mértékben lehessen korlátozás tárgya, amilyen mértékben ezt a fogvatartás ténye, a Bv.-intézet rendjéhez fűződő érdek értelemszerűen befolyásolhatja”* (Várnagy-Tóth 2011:171; Vókó 2007).

Napjainkban mindinkább megfelelő figyelem fordul a büntetőjogi szankciók végrehajtására a büntető felelősségre vonás folyamatában. Minden büntetés, szankció és eljárásjogi kényszerintézkedés bizonyos alapvető állampolgári jogok korlátozásával jár, ugyanakkor védelmet kell nyújtani az esetleges joggal való visszaélés megelőzésére (Vókó 2010). Fontos, hogy a szabadságuktól megfosztott személyeket – a nemzetközi egyezmények és a hazai jogszabályok előírásait tiszteletben tartva – a fogvatartás teljes ideje alatt emberként kezeljék, emberi méltóságukat semmilyen körülmények között se sértsék meg.

A fogvatartottak kulturális jogainak sajátos érvényesülése totális intézményekben

A kultúra a társadalom teljességét szolgálja sajátos intézményrendszerével: többek között közművelődési, könyvtárügyi és muzeológiai szolgáltatások révén egy olyan közösségi tanulási teret hoz létre, amelyben nem-formális és informális tanulási környezetben tevékenyen elősegíti a polgárok ismereteinek, készségeinek és képességeinek bővítését. A kulturális intézmény- és szolgáltatásrendszeren belül a *közművelődés* sajátossága, hogy az élethosszig tartó tanulás eszközkészletével, rugalmas keretek mentén végzi a fenti „emberneveléshez” (vö. Durkó 1999; Kuthy-Megyesi – Takács-Miklósi 2018; Kuthy-Megyesi – Takács-Miklósi 2022; Németh 2021) kötődő

komplex tevékenységrendszerét. Mindezeket pedig az egyes életkori és élethelyzetből eredő tanulási sajátosságok figyelembevételével biztosítja kulturális tanulási események segítségével, amelyek az egyes a közművelődési alapszolgáltatások révén valósulnak meg (20/2018. EMMI rendelet; Juhász és Szabó 2016; Kuthy-Megyesi és Juhász 2022). A közművelődés jellemzője, hogy öntevékeny, kultúraelsajátító szolgáltatáskomplexumként, alkotó és művelődési céllal nem-formális és informális tanulási cselekvések sorozataként (vö. Kary et al. 2018) jellemezhető, ahol a neveléstudomány közművelődési alrendszerének adottságai érvényesülnek, szakmai módszertanát pedig a kulturális tanulás jegyében szervezik (Juhász 2016, 2017). A *kulturális tanulás* egy önművelési folyamat, ahol autonóm tanulási színterek (hobbyi, szabadidő; kulturális, művészeti ismeretek; amatőr sportolás) segítségével, az alábbi négyféle tanulási forma mentén tanul az egyén:

- kulturális eseményeken való részvétel (1.);
- a sporttevékenységek (amatőr sportolói tevékenység; hobbisport) (2.);
- a média eszközei által megvalósuló tanulás (3.),
- valamint a művészetek által megvalósuló tanulás (4.) (Forray – Juhász 2009; Miklósi 2010; Juhász és Szabó 2016; Juhász 2017).

A közművelődésben megvalósuló kulturális tanulás a fenti formák közül az elsőnek (a kulturális eseményeken való részvételnek) a részét képezi. Ez a tanulási forma nem tekinthető idegennek a fogvatartottak között sem, ugyanis speciális környezetben való megjelenését a mindenkori kulturális jogok, illetve a büntetés-végrehajtási intézetek keretezik. Ha párhuzamba szeretnénk állítani a hazai közművelődési intézményrendszer és büntetés-végrehajtási rendszer működését a kulturális alapjogok biztosítása szempontjából, érdemes megvizsgálnunk, hogy milyen közművelődési alapszolgáltatások biztosítottak a hazai büntetés-végrehajtási intézetekben a fogvatartottak számára. A büntetés-végrehajtási rendszerben rendelkezésre álló kulturális lehetőségeket elemezve megállapíthatjuk, hogy ezekben az intézetekben a legnagyobb arányban az egész életre kiterjedő tanulás feltételeinek biztosítása, amatőr alkotó- és előadó-művészeti tevékenység feltételeinek biztosítása és a hagyományos közösségi kulturális értékek átörökítése feltételeinek biztosítása jelenik meg (20/2018. (VII.9.) EMMI rendelet 5-11.§).

A közművelődési, kulturális jogok biztosításának vizsgálata elkerülhetetlen a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása során. E tevékenység megszervezésének folyamatában nem hagyhatjuk figyelmen kívül a fogvatartottak jogainak megcsorbítását, azonban – mivel a szabadság elvesztése nem jelentheti a kulturális jogok elvesztését – ezeknek a korlátozásoknak a lehető legkisebb mértékűnek kell lenniük, fogalmaz Vokó (Vókó 2010). A börtön, mint totális intézmény lényeges elemei a reintegrálási feladatok feltételeivel szemben hatnak, szabályai az elítéltek teljes életmódját szabályozzák, a büntetés végrehajtása megköveteli, hogy *„az élet valamennyi aspektusa ugyanazon a helyen és az egyetemes intézmény által meghatározott módon, tehát az élettér teljes bekerítettségével folyjon”* (Lukács 1987:21). A külsőségekben is megjelenő *„izoláció épp azoktól a társadalmi mintáktól zárja el az elítélteket, amelyek elsajátítása, interiorizálása a sikeres beilleszkedéshez is nélkülözhetetlen”* (Módos 2003:42). Ahhoz, hogy a társadalmi reintegrációt a lehető leghatékonyabban támogassuk, a reintegráció fogalmához kapcsolódó egyéb tevékenységeket és cselekvéseket is szélesebb körben kell értelmeznünk (Miklósi 2019) Így a börtönökben az elítéltek tanulásának folyamatait is szélesebb horizonton definiáljuk, ezért ide soroljuk a tanulás formális és nem-formális formái mellett az informális tanulás minden lehetőségét

Az elítéltek kulturális jogainak biztosítása

Az elítéltek kulturális jogai tekintetében összefoglaló definícióként a jogszabályi háttérben a foglalkoztatás jelenik meg, amely kifejezés alá a büntetés-végrehajtási szervezet keretén belül az elítélt számára biztosított munkáltatási, oktatási, szakképzési, terápiás foglalkoztatási és egyéb reintegrációs programok összessége is tartozik (16/2014. (XII. 19.) IM rendelet 2. §). A szervezett foglalkoztatás bármely formájának alkalmazása csökkentheti a börtönbüntetéssel járó negatív hatásokat, hozzájárul a testi és mentális egészség fenntartásához, emellett biztosítja a társadalomban is használható alap- és szaktudás megszerzését is (Kőszegi 2010). Kiemelt figyelmet kell arra fordítani, hogy lehetőséget biztosítson a büntetés-végrehajtási intézet a fogvatartottak számára, mivel az értelmes tevékenység hozzátartozik a társadalomban megszokott normális életvitelhez, azonban az elítéltek tétlenségre kényszerítése depresszióhoz, nyugtalansághoz, rosszabb esetben depresszióhoz, agresszióhoz vezethet (Lőrincz – Nagy 1997).

A 2013. évi CCXL. törvény (a továbbiakban: Büntetés-végrehajtási kódex) külön nevesítve nem rendelkezik az elítélt kulturális jogairól. Ebben a jogszabályban több helyen találunk különféle, fogvatartottak számára biztosított jogokat, amelyek ebbe a kategóriába tartoznak. A fogvatartottakat megillető jogokon belül elkülönül a művelődéshez, valamint a tanuláshoz való jog. A Büntetés-végrehajtási kódex az elítélt végrehajtás tényéből eredő jogaként rendelkezik arról, hogy a fogvatartottaknak joga van testi és szellemi állapotuk fenntartása, illetve fejlesztése érdekében önképzésre, sajtótermékek megrendelésére, a bv. intézet művelődési és sportolási lehetőségeinek igénybevételére. Emellett a fogvatartottaknak joga van a tanuláshoz való jogukat gyakorolni, ennek megfelelően általános iskolai, középfokú, valamint felsőfokú tanulmányok megkezdésére, illetve folytatására (2013. évi CCXL. törvény 122. § eb, ec pont). További lehetőségként biztosítja a Büntetés-végrehajtási kódex a fogvatartottak számára, hogy oktatási, képzési, valamint reintegrációt elősegítő személyes fejlődésüket biztosító programokon vehetnek részt önkéntes vállalat alapján, mégpedig a szabadságvesztés fokozatának megfelelően és a rezsimre vonatkozó szabályok szerint (2013. évi CCXL. törvény 122. § n. pont).

A művelődési és szabadidős tevékenységek köre tágan értelmezhető, ide tartozik többek között a sport, a könyvtárhasználat, a különböző szak- és önképzőkörökben, ünnepi megemlékezéseken, műsorokon, szellemi vetélkedőkön való részvétel. Az önszervezési lehetőségek biztosítása különböző klubokban, körökben való részvétel által azért hasznos, mert ez a tevékenység a kihívás jellegű feladatok által hozzájárul az úgynevezett „hotel funkció” visszaszorításához, hozzájárulva ezzel a felelősség és önbecsülés erősítéséhez, illetve a valós döntési helyzetek megteremtéséhez (Ruzsonyi 2006). A fentiek párhuzamba állíthatók a kulturális tanulás széleskörű kultúraértelmezésével, továbbá annak sajátos cél- és eszközrendszerével (vö. Juhász – Szabó 2016). E tevékenységek biztosításában kiemelt szerepül van a reintegrációs tiszteknek, valamint azoknak a civil szervezetek munkatársainak, akik bejárnak a börtönökbe és programokat szerveznek a fogvatartottak számára. Megállapíthatjuk, hogy e kulcsfontosságú szereplők aktivitásának köszönhetően kvázi megvalósul a közművelődésben való kulturális tanulás, de a hagyományos intézményrendszer nélkül.

A könyvtárhasználatra vonatkozóan az Európai Börtönszabályok 28. szabálya előírja, hogy *„minden intézetnek az összes fogvatartottnak szánt könyvtárral kell rendelkeznie, amelyben változatos*

forrásokból, mind kikapcsolódást szolgáló, mind pedig oktatási célú könyvből és más információhordozóból elégséges állomány van. Mindenhol, ahol lehetséges, a börtönkönyvtárat a közkönyvtárak segítségével kell megszervezni." (Európai Unió Miniszteri Bizottsága 2006:12) A könyvtárat valamennyi fogvatartott előtt nyitott létesítménynek, használatát jelentős reintegrációs tevékenységnek kell tekinteni, ezen alapjog biztosítása nagyban hozzájárul a fogvatartottak szabadulás utáni sikeresebb beilleszkedéséhez (Vókó 2010).

Tágabb értelemben az elítélt kulturális jogaihoz sorolható a vallási vagy lelkiismereti meggyőződésének szabad megválasztására, annak kinyilvánítására és gyakorlására vonatkozó jog. Az elítéltek részére – a bv. intézet házirendjében meghatározott időben és módon – biztosítani kell a vallásuk gyakorlásával kapcsolatos, törvényben meghatározott jogaik gyakorlását – fogalmaz a jogszabály (16/2014. (XII. 19.) IM rendelet 110.§ (2)). A Büntetés-végrehajtási kódex ehhez kapcsolódóan előírja, hogy minden elítélt számára lehetővé kell tenni, hogy *„a bv. intézetekben megvalósítható vallásos szertartásban részesüljön a vallási közösség előírásainak megfelelően”*. A bv. intézet elősegíti a vallási közösségek szociális, karitatív, gondozói tevékenységét és az elítéltnak a szabadulásra való felkészítéséhez nyújtott szolgálatait (2013. évi CCXL. törvény 126.§ (4)).

A külvilággal való kapcsolattartás joga szintén fontos kulturális jog, kiemelt szerepet tölt be az elítélt reintegrációs esélyei tekintetében. A büntetés-végrehajtási intézet feltételeitől függően gondoskodni kell arról, hogy az elítéltek tájékozódhassanak a világ eseményeiről, az ország politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális életéről. Ehhez a zárkákat lehetőség szerint fel kell szerelni rádióval és televízióval, de az elítéltek saját televíziót, rádiót is használhatnak (Vókó 2004:183).

Néhány pozitív példa, jó gyakorlat bemutatása

Számos példa támasztja alá a börtönbeli kulturális foglalkozások fontosságát és hatékonyságát. (Miklósi 2018) A kognitív folyamatok romlásának megelőzése céljából Gálosi tematikus biblioterápiás csoportfoglalkozásokat tartott fogvatartottak körében, melyek során a résztvevők szépirodalmi műveket dolgoztak fel (Gálosi 2020). A csoportmunka eredményeképpen az érintettek körében csökkent a szorongás szintje, javult a fogvatartottak általános hangulata. További példa a reintegrációt támogató, börtönbeli kulturális tevékenységre a 2011-től mintegy hat évig működő Mesekör elnevezésű program, ami lehetőséget biztosított az elítéltek számára mesetörténetek feldolgozására, megtanulására, majd személyes előadására gyermekeik jelenlétében (Kovács, 2012).

Az informális tanulás jellege megengedi az új ismeretek befogadásának számos, az iskolához nem köthető módját. Ennélfogva helyénvalónak tarjuk, hogy saját gyakorlatunkban olyan tanulástámogató módszerekkel közelítsünk az elítéltek reintegrációjának elősegítéséhez, mint a meditáció, a filmklub vagy a fotókiállítás. Mindhárom módszert az elítéltek művelődését, egyben reintegrációját támogató felnőttoktatási módszernek tekintjük (Molnár, 2017). Önkéntesként 2013 óta gyűjtünk tapasztalatot a börtönbeli kulturális fejlesztő munkában. Folyamatosan tervezünk és valósítunk meg az elítéltek informális tanulását támogató csoportfoglalkozásokat. Rendszerint a börtönök parancsnokaival történő egyeztetés, engedélyeztetés és az intézetekkel történő szerződéskötés után kezdődik az effektív cselekvés, ami a fogvatartottak igényfelmérésén keresztül indult. A célhelyszíneken^[1] a személyi állomány méri fel az érdeklődők igényét a

meditációs foglalkozások, a filmklubok, illetve a fotókiállítások iránt, mi pedig a kulturális programokat a fogvatartotti igényeknek megfelelően állítjuk össze.

A filmklubok alkalmával olyan alkotásokat tekintenek meg a fogvatartottak, amelyek tartalmilag alkalmasak a társadalmi szabályok, a családi és egyéb kapcsolatok értékeinek közvetítésére, a problémamegoldáshoz, a konfliktushelyezetek kezeléséhez vezető lépések megtételére történő ösztönzésre. A filmek megtekintésének menete szabályokhoz kötött, mely szabályok betartásáról a programok kezdetén szerződünk a résztvevőkkel. Egyúttal megegyezünk abban is, hogy a filmklub egy olyan, – az esetek többségében – 10-10 alkalomból álló kulturális programsorozat, melynek keretein belül közösségi jelleggel tekintünk meg filmalkotásokat és melynek során a filmnézés nemcsak az időtöltés és a szórakozás eszköze, hanem a filmek tartalmi feldolgozásának lehetősége is – az alkotások megtekintése egyéni befogadással, megbeszélése csoportosan történik. A résztvevők jellemzően érdeklődéssel vesznek részt a programokon, a filmek utáni megbeszélések alkalmával – a szerződésnek megfelelően – szorosan a témára fókuszálva kommunikálnak, s ennek folytán rendszerint pozitív csoportléggör alakul ki. Tapasztalatunk szerint a filmek tartalma arra ösztönzi a fogvatartottakat, hogy a filmbéli történetek elemzése mellett elbeszéljék saját élettörténeteiket is. A filmekről és a saját életúthoz kapcsolódó véleményformálás során a fogvatartottak gyakran említik a megváltozás lehetőségét, az önsegítésnek és az egymás segítségének igényét. A társadalmi normák felismerésével, elfogadásával kapcsolatban kifejezik kötődésüket az az emberi kapcsolatokhoz, azon belül a családhoz, az egyéb közösségekhez, miközben nagyra értékelik a toleranciával, a pozitív gondolkodással, az egészséggel, az anyagi függetlenséggel, a nehéz helyzetek leküzdését segítő kitartással, a környezettel való harmóniával, a nyugalommal és a változással elérhető életcélokat (Molnár, 2015).

1. kép: Filmklub a Balassagyarmati Fegyház és Börtönben

A meditáció alapjainak elsajátítását és alkalmazását támogató foglalkozásokon az egyéni problémák felismerésére alapozunk. Alkalmanként öt-tíz ülésből álló foglalkozássorozatban vesznek részt az önkéntesen jelentkező fogvatartottak abból a célból, hogy egy felnőtt-tanulási folyamat keretein belül tanuljanak a relaxáció, a meditáció hatásairól, továbbá, hogy az e módszerhez tartozó gyakorlati elemeket kipróbálják. Először 2013-ban szerveztünk meditációs technikákra épülő csoportfoglalkozásokat a börtönön belül. A meditációnak olyan formáját alkalmaztuk, amely

a gyakorlatot végző személyek kognitív tudatosságra épül. A gyakorlat során a résztvevők – vezető segítségével – az általuk megszokott, hétköznapi éber állapotból egy, az elalvás határához közeli tudatállapotba kerülnek, amelybe tudatos koncentrációval jutnak el. Ebben az ellazult nyugalmi állapotban a vezető szavát figyelve, a résztvevők egyszerű gondolati feladatokat hajtanak végre: elképzelnék egy olyan állapotot (élethelyzetet, jövőt), amelyben önmaguk és mások számára elfogadható módon élnek, cselekednek. Ezzel az önfejlesztő tevékenységgel hozzászoknak a morális életvitel gondolatához, illetve az ezzel járó érzésekhez. A börtönben ilyen módon tanult meditáció a Silva-féle meditációs módszeren alapul (Silva 1990). A foglalkozássorozatok zárásakor a résztvevők többsége általában úgy fogalmaz, hogy a foglalkozások eredményeképpen megoldást találtak mindennapos problémáikra. Általánosan nyugodtabbak, kiegyensúlyozottabbak lettek, néhányuknál megszűnt az alvászavar, továbbá többen javulást tapasztaltak az agressziójuk elleni küzdelmük terén (Molnár, 2017).

2. kép: Meditációs foglalkozás a Balassagyarmati Fegyház és Börtönben

A börtönökben 25-25 saját témájú és készítésű képből álló fotókiállításokat mutatunk be. A képek vándorkiállításokként utaznak Magyarország börtönei között, a büntetés-végrehajtási intézetekbe a szervezet szállítása által kerülnek. Az ünnepélyes keretekben zajló megnyitók és az azokat követő, a fogvatartottakkal folytatott beszélgetéseknek, továbbá a börtönökben hetekig-hónapokig megtekinthető kiállításoknak többszörös a célja. A programegyüttes a művészet eszközein keresztül kíván hozzájárulni a fogvatartottak kulturális érdeklődésének kielégítéséhez, erősíteni a szemlélők kognitív befogadással kapcsolatos készségeit, gyarapítani a börtönökben élők vizualitás által szerzett pozitív élményeit. A megnyitók után a fogvatartottak beszélgetést folytatnak a szerzővel a képek keletkezéséről, a kiállítások keletkezéséről, üzenetéről. Alkalmanként a kulturális program bővítése céljából lehetőség nyílik arra is, hogy a fogvatartottak kisebb (általában 10 fős) csoportjaival az intézet kulturális részlegében (pl. a könyvtárban) egy-egy órás, mélyebb elbeszélgetést folytassanak a szerzővel, mely programok alkalmával a téma iránt érdeklődő fogvatartottak további kérdéseket tehetnek fel, eszmecserét folytathatnak a képek készítőjével nemcsak a témaválasztással, de a fényképezés technikai jellemzőivel kapcsolatban is. Jelenleg öt kiállítást, tehát 125 képből álló képsorozatot bocsátunk a börtönök rendelkezésére.

3. kép: Fotókiállítás a Balassagyarmati Fegyház és Börtönben

Fontosnak tartjuk szólni arról, hogy a fent említett csoportfoglalkozások mindegyike az ember egy különleges pszichés állapotát hozza létre, egy olyan állapotot, amelyben a cselekvés folyamata egyfajta önjutalmazó módon megy végbe. Csíkszentmihályi (1990) pszichológiai kutatási kimutatták, hogy megfelelő körülmények között a cselekvéseink olyan élménnyel teli folyamattá szerveződnek, amelyben különlegesen jó érzés keríti hatalmába a cselekvőt: a cselekvésére történő tudatos fókuszálás mellett megjelenik egy belső hajtóerő, ami magára a cselekvés végzésére készíti a cselekvőt, s ez egy megerősítő, jutalmazó élményt nyújt. Az ilyen állapotot Csíkszentmihályi áramlatélménynek nevezi, ami arra utal, hogy a megváltozott, pozitív tudatállapotban lévő ember – bármit is csináljon – cselekvése érdekében cselekszik, s közben kellő mértékben eltávolodik a környezeti hatásoktól. Az ilyen körülmények között végzett börtönbeli felnőtt tanulási folyamatoktól a reintegrációt támogató hatást várjuk.

Záró gondolatok

A büntetés-végrehajtási szervezet a fogvatartottak reintegrációjának elérése érdekében számos olyan tevékenységet ellát, amely túlnő a klasszikus igazságszolgáltatás keretein. A büntetés-végrehajtás leképezi a külső valóságot, és a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása olyan módon kerül megszervezésre, hogy a rendszer a feladatok ellátásával közelebb juthasson a fogvatartottak visszailleszkedésének segítéséhez.

A különféle programok szervezéséhez a büntetés-végrehajtási intézetekben megfelelő létszámú és összetételű személyi állomány szükséges. A büntetés-végrehajtási intézetek feladatokkal telítettek, folyamatos munkaerő-hiánnyal küzdenek, ezen intézetek többségében gyakran nem áll rendelkezésre a szükséges létszámú és összetételű személyzet. A gyakorlati tapasztalatok szerint a reintegrációs tiszteknek a napi túlzott mértékű adminisztrációs feladatok miatt kevés idejük marad a fogvatartottakkal való egyéni és csoportos foglalkozásra. A meglevő állományt tudják kiegészíteni ilyen módon a civil szervezetek, egyesületek, alapítványok, valamint az önkéntesek, akik szabadidejüket áldozzák arra, programok szervezésével színesebbé tegyék a fogvatartottak számára a büntetés-végrehajtási intézetekben eltöltött hónapokat, éveket, akár évtizedeket, s

ezzel hozzájáruljanak a fogvatartottak reintegrációjának esélynöveléséhez, a személyi állomány tehermentesítéséhez. Tanulmányunkban körbejártuk, hogyan jelenik meg a hazai büntetés-végrehajtási intézetekben a kulturális tanulás, milyen jogszabályi háttere van a formális mellett a nem-formális és informális tanulásnak ezekben az intézetekben, felvonultatva néhány pozitív példát.

Felhasznált irodalom:

- 2013. évi CCXL. törvény a büntetések, az intézkedések, egyes kényszerintézkedések és a szabálysértési elzárás végrehajtásáról
- 16/2014. (XII. 19.) IM rendelet a szabadságvesztés, az elzárás, az előzetes letartóztatás és a rendbírság helyébe lépő elzárás végrehajtásának részletes szabályairól
- 8/2017. (VI. 13.) IM rendelet a börtönlelkészi szolgálatról és a börtönmissziós tevékenységről
- Európai Unió Miniszteri Bizottsága (2006): R/06/2 számú Európai Unió Miniszteri Bizottság ajánlása
- 20/2018. (VII. 9.) EMMI rendelet a közművelődési alapszolgáltatások, valamint a közművelődési intézmények és a közösségi színterek követelményeiről
- Aleku Mónika – Csordás Sándor – Pacsek József (2006): A fogvatartottak foglalkoztatásának és programlehetőségeinek jelenlegi helyzete. In: Börtönügyi Szemle, 25. évf. 1. szám, 65-78. p.
- Bízik László (2002): A börtön a templomunk. In: Lelkipásztor, 77. évfolyam 3. szám, 97-99. p.
- Czenczer Orsolya (2008): Fiatalkorúak reszocializációs nevelése a szabadságvesztés büntetés alatt. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola
- Csikszentmihályi, Mihály (1990): Flow: The Psychology of Optimal Experience. Harper & Row, Harvard, New York
- Di Blasio Barbara – Ujkéry Zsófia (2011): Az oktatás börtönkörnyezeti kihívásai. In: Durkó Mátyás (1999). Andragógia. A felnőttnevelés és közművelődés útjai. Budapest: Magyar Művelődési Intézet.
- Erdődi Orsolya (2005): Gondolatok a fogvatartott nők kezelésével, nevelésével összefüggő egyes kérdésekről. In: Börtönügyi Szemle, 24. évf. 1. szám, 33-38. p.
- Európa Tanács (1990): Az Európa Tanács által létrehozott börtönművelődési szakértők különbizottságának zárójelentése a börtönművelődésről. Budapest, Büntetés-végrehajtási Szakkönyvtár, Igazságügyi Minisztérium Büntetés-végrehajtási Országos Parancsnoksága Nevelési Osztály
- Európa Tanács Miniszteri Bizottsága (1989): R/89/12. számú ajánlás a Börtönművelődésről (BMü)
- Forray R. Katalin – Juhász Erika (2009): A felnőttkori autonóm tanulás és tudáskorrekció elköteleződés. <http://ofi.hu/tudastar/forray-katalin-juhasz> (letöltve: 2018. 04. 20.)
- Gálosi Natália (2020): Irodalomterápián alapuló csoportfoglalkozás a Békés Megyei Büntetés-végrehajtási Intézetben. Börtönügyi Szemle, 2020/2. 31-39. URL: <https://bv.gov.hu/sites/default/files/B%C3%B6rt%C3%B6n%C3%BCgyi%20Szemle%202020-2.pdf> (letöltve: 2021.02.04. 04:49)

- http://olvasas.opkm.hu/portal/menu/hirek/hungarian_educational_research_journal
- Juhász Erika – Kuthy-Megyesi Judit (2021): Kulturális tanulás a kulturális központokban és a művelődési központokban. Kutatási jelentés. Kézirat. Lakitelek: Nemzeti Művelődési Intézet.
- Juhász Erika – Szabó József (2016): Kulturális tanulás: a tanulás új dimenziója. *Educatio*, 25(2), 198-209.
- Juhász Erika (2016): A felnőttek képzése és művelődése egykor és ma Magyarországon. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Juhász Erika (2017): A kulturális tanulás nemzetközi vonatkozásai. *Kulturális Szemle*, 4 (1), 7-14.
- Juhász Zsuzsanna (2002): A hazai büntetés-végrehajtási jog és az Európai Börtönszabályok ajánlásai. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
- Juhász Zsuzsanna (2006): A megújult Európai Börtönszabályok ismertetése. In: *Acta Universitatis Szegediensis* (12). 1-28. p. Elérhető: http://acta.bibl.u-szeged.hu/7298/1/juridpol_068_fasc_012_001-028.pdf
- Kárpáti Tamás (2003): A nevelői tevékenység tapasztalatai a Márianosztrai Fegyház és Börtönben. in: *Börtönügyi Szemle* 22. évfolyam, 3. szám, 45-50. p
- Kary József et al. (2018): Útmutató a közművelődési szakterület megújult jogszabályi környezetének alkalmazásához. Budapest: NMI Művelődési Intézet Nonprofit Közhasznú Kft.
- Kovács Mihály (2012): Mesék a rácsok mögött. *Börtönügyi Szemle*, 2012/3. 61-74. URL http://epa.oszk.hu/02700/02705/00091/pdf/EPA02705_bortonugyi_szemle_2012_3_061-074.pdf (letöltve: 2021.02.04. 05:32)
- Kőhalmi László (2010): De lege lata az elítélti kulturális jogokról. In: Korinek László – Kőhalmi Zoltán (2010) (szerk.): *Kultúra a börtönben – a börtön kultúrája*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 99-121. p.
- Kőszegi Szilvia (2010): A fogvatartottak oktatása és képzése. In: *Börtönügyi Szemle*, 29. évfolyam 3. szám, 55-62. p.
- Kuthy-Megyesi Judit – Juhász Erika (2022): Regionális hátránykompenzáció a közművelődésben megvalósuló kulturális tanulás segítségével. *Educatio*, 31(3), 1-11. p.
- Kuthy-Megyesi Judit – Takács-Miklósi Márta (2018): Az egész életre kiterjesztett, élethosszig tartó tanulás a közművelődés tükrében. *Kulturális Szemle*, 5(1), 87-91. p.
- Kuthy-Megyesi Judit – Takács-Miklósi Márta (2022): Közművelődésben megvalósuló kulturális tanulás egy életen át. Kézirat. *Kulturális Szemle*, 9(2) (folyamatban)
- Lőrincz József – Nagy Ferenc (1997): *Börtönügy Magyarországon*. Budapest, Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága
- Lukács Tibor (1987): *Szervezett dilemmánk: a börtön*. Budapest, Magvető Kiadó
- Miklósi Márta (2018): Special Questions of Inmates' Reintegration: the Role of NGO's and Churches. In: *Hungarian Educational Research Journal*, 8. évf. 4. szám, 5–16.p. Debrecen University Press, DOI:10.14413/HERJ/8/4/1.
- Miklósi Márta (2019): Reintegrációs tisztek szerepe a fogvatartottak pedagógiai támogatásban. In: Juhász Erika – Endrődy Orsolya (2019) (szerk.): *Oktatás – gazdaság – társadalom*. Budapest, Magyar Nevelés- és Oktatóskutatók Egyesülete. ISBN: 978-615-5657-03-0 576-591.p. Elérhető: http://hera.org.hu/wp-content/uploads/2019/05/HERA_Evkonyvek_VI_2.pdf
- Módos Tamás (1998): *Büntetés-végrehajtási nevelés*. Budapest, Rejtjel Kiadó
- Módos Tamás (2003): Vitaindító a fogva tartottak neveléséről. In: *Börtönügyi Szemle*, 22. évf. 3. szám, 39-44. p.

- Molnár Attila Károly (2015): Résztevő-központú eszközökkel a fogvatartottak reintegrációjáért. Felnőttképzési Szemle, 9. 1. sz. 70-80. URL: http://epa.oszk.hu/01200/01251/00012/pdf/EPA01251_felnottkepzesi_szemle_2015_01_70-80.pdf (letöltve: 2021.02.03. 10:41)
- Molnár Attila Károly (2017): Kilépés a börtönből – andragógiával a reintegrációért. Magyar Rendészet, 2017/1. 117—129.
URL: <https://www.google.com/url?q=https%3A%2F%2Ffolyoirat.ludovika.hu%2Findex.php%2Fmagyrend%2F2017%2F1%2F117-129.pdf&sa=D&source=docs&uq=1> (letöltve: 2021.02.03. 11:27)
- Ruzsonyi Péter (2006): A kriminálpedagógia lehetősége a börtönadaptáció és a társadalmi integrálódás érdekében. In: Börtönügyi Szemle, 25. évf. 2. szám, 21-33. p.
- Silva, J. – Miele, P. (1990): Agykontroll Silva módszerével. H. n., Magánkiadás
- Teleki Béla (2010): A szabadultak szociálpedagógiai ellátása. In: Börtönügyi Szemle, 29. évf. 3. szám, 31-36. p.
- Tüske János (2003): A nevelői tevékenység tapasztalatai a Bács-Kiskun Megyei Büntetés-végrehajtási Intézetben. In: Börtönügyi Szemle, 22. évf. 3. szám, 51-54. p.
- Várnagy-Tóth Mariann (2016): A fogvatartottak jogviszonyának változásai az új büntetés-végrehajtási törvényben, különös figyelemmel az egészségügyi helyzetre. In: Magyar Rendészet 2016/1. 171—178.
- Vókó György (2004): Magyar büntetés-végrehajtási jog. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó
- Vókó György (2007): Új európai börtönszabályok és magyarázatuk. Budapest, Ügyészek Országos Egyesülete.
- Vókó György (2010): A kulturális életre vonatkozó jogi szabályozás és érvényesülésének elősegítése ügyészi eszközökkel a hazai börtönökben. In: Korinek László – Kőhalmi Zoltán (2010) (szerk.): Kultúra a börtönben – a börtön kultúrája. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. 157-166. p.

[1] Váci Fegyház és Börtön, Fiataikorúak Regionális Bv. Intézete, Heves Megyei Bv. Intézet, Balassagyarmati Fegyház és Börtön, Veszprém Megyei Bv. Intézet, Baranya Megyei Bv. Intézet, Győr-Moson-Sopron Megyei Bv. Intézet, Zala Megyei Bv. Intézet